

hadden sommigen nog het gevoel dat de opgedoken foto's afbreuk deden aan Breitners vakmanschap als schilder, en dat zijn werken nageschilderde foto's zouden zijn. In het hoofdstuk 'De schilder, zijn camera en zijn stad' laat kunsthistorica Rieta Bergsma echter zien dat Breitner de fotografie niet alleen gebruikte als voorstudie voor zijn schilderijen. Breitner was gefascineerd door het vastleggen van sfeer, licht en beweging, en fotografie was hiervoor het middel bij uitstek. Breitners fotografie was niet alleen een hulpmiddel, maar beïnvloedde hem in zijn manier van schilderen. Breitners ongewone composities lijken aan zijn foto's te zijn ontleend, evenals zijn interesse in licht-donkercontrasten en zijn afbeeldingen van beweging en dynamiek, waarbij hij vluchtige voorbijgangers met enkele verfstreken neerzette.

De drie schrijfsters belichten hiernaast een andere kant van Breitners kunstenaarschap. De gevonden glasplaatnegatieven bestaan uit twee soorten negatieven. Breitner maakte veel *snapshots* van het Amsterdamse straatleven. Deze kiekjes van paardentrams, dienstboden en voorbijgangers die het beeld in- en uitlopen, zoals ook in veel van zijn schilderijen, laten een levendig en dynamisch straatbeeld zien. Hiernaast echter bevonden zich tussen de gevonden opnamen ook een serie grotere negatieven, waarvoor Breitner waarschijnlijk een statief heeft gebruikt. Deze foto's laten een verstilld Amsterdam zien van klassieke stadsgezichten, architectuur en bouwputten. Het lijkt erop dat Breitner met deze foto's geen artistiek doel voor ogen had, maar de veranderingen binnen de stad Amsterdam wilde vastleggen. Veel foto's tonen de bedreigde, veranderende en verdwenen lokaties van de stad, zoals de Sint Pieterspoort, het Beurspleintje en de Palmgracht. Deze documentairefotografie laat zien dat Breitners opnamen losstaan van zijn schilderkunst, en dat zijn foto's een eigen plaats hebben binnen zijn oeuvre.

Ondanks de teksten is de catalogus vooral een kijkboek geworden. Naast afbeeldingen van Breitners schilderijen, schetsen en eerder ontdekte foto's geeft het een volledig overzicht van de afdrukken van alle ontdekte glasplaatnegatieven. De foto's zijn zoveel mogelijk chronologisch geordend, waarvoor uitvoerig bronnenonderzoek is verricht. Verbouwingen, bestrating en beplanting leidden naar archiefstukken zoals bouwdoSSIers en -vergunningen. Ook door affiches of opschriften op huizen, regenpijpen en de masten voor de elektrische tram was het vaak mogelijk om afbeeldingen te lokaliseren en te dateren.

Met zijn foto's wilde Breitner het veranderende Amsterdam vastleggen. Zowel de beweging en levendigheid op straat, als de verstilde bomen aan de gedempte Palmgracht brengen de geschiedenis heel dichtbij.

S. Haasnoot

P. Hendrix, *Henri Deterding, De Koninklijke, de Shell en de Rothschilds* (Den Haag: Sdu uitgeverij, 1996, 386 blz., ISBN 90 12 08306 0).

Dit boek gaat over olie, geld, macht en politiek. Hoofdpersoon is Henri Wilhelm August Deterding (1866-1939), de man die op 34-jarige leeftijd aan het hoofd kwam te staan van de kleine Koninklijke Nederlandsche maatschappij tot exploitatie van petroleumbronnen in Nederlandsch-Indië en haar tot de grootste olieproducent ter wereld wist te maken. Daarnaast bleek Deterding in het interbellum contacten te onderhouden met de Britse militaire inlichtingendienst en raakte zo betrokken bij het opsporen van ondergrondse activiteiten van de Komintern. Op haar beurt publiceerde de Komintern artikelen, waarin de oliemagnaat werd afgeschilderd als financier van Hitler. Sleutelfiguur in deze negatieve berichtgeving over Deterding was de Duits-joodse bankier en Komintern-financier Mannheimer. Door zijn contacten was Deterding evenwel op het spoor gekomen van Mannheimers dubieuze zaken.

Van het negatieve imago is Deterding nooit afgekomen. Ten onrechte, zoals Hendrix tracht aan te tonen.

In de proloog maakt de lezer kennis met de persoon Deterding. Daarna volgen acht hoofdstukken, die elk gewijd zijn aan een bepaalde episode uit diens leven. Deterding begon zijn loopbaan op 1 juli 1882 bij de Twentsche Bankvereniging, waar hij vertrouwd raakte met de techniek van het bankieren. Na zes jaar maakte hij de overstap naar de Nederlandsche Handelsmaatschappij om te worden uitgezonden naar Nederlands-Indië. Daar leerde hij niet alleen zijn eerste vrouw kennen, maar kwam hij ook in contact met J. B. A. Kessler, die bezig was voor de Koninklijke olieraffinaderij op te zetten. In 1895 maakte Deterding op verzoek van Kessler, die hem had leren kennen als een kundig bankier, de overstap naar de Koninklijke. Als regionaal vertegenwoordiger werd hij belast met de verkoop met als voorlopige standplaats Singapore. Twee jaar later verhuisde hij naar het hoofdkantoor in Den Haag. Eind 1900 overleed onverwacht directeur Kessler en de commissarissen benoemden Deterding tot zijn opvolger. Vanaf dat moment was het bedrijfsbeleid van de Koninklijke gericht op expansie. Deterdings eerste succes was de oprichting van de Asiatic petroleum company, waarin behalve de Koninklijke ook Shell transport & trading en het Franse bankiershuis Rothschild participeerden. De laatste was onder meer actief in het Russische oliebedrijf Bnito. Deterdings tweede grote succes was de fusie in 1906 van de Koninklijke met Shell T&T. De daaropvolgende periode is door Hendrix beschreven als een boeiende mix van bedrijfseconomische belangen van de Koninklijke/Shell en de geopolitiek van de grote mogendheden, met name in het Midden-Oosten. In Nederland werden Deterdings plannen herhaaldelijk gefrustreerd door onder meer het onhandig optreden van de toenmalige directeur van de Koninklijke/Shell in Londen, Colijn. Hendrix schetst een levendig beeld van de eigenzinnige Colijn, die bovendien gebrekkig Engels sprak. Zoals bekend vervulde Colijn naderhand deze betrekking voor de politiek.

Omstreeks 1929 verlegde de inmiddels in de Britse adelstand verheven Sir Henri zijn aandacht naar de economische en monetaire problemen van zijn tijd. Zij werden volgens hem veroorzaakt door het herstel van de gouden standaard, waarvan hij een uitgesproken tegenstander was. Hij meende dat de waarde van het geld niet zozeer bepaald werd door het goud alswel door de geproduceerde goederen en diensten. Hij pleitte voor Europese samenwerking en voor de vorming van een Europese vrijhandelszone met sterling als euromunt. De bereidheid tot economische samenwerking was in Europa echter ver te zoeken, met name door de sterke Engels-Franse tegenstelling. Deterding probeerde in eigen land tevergeefs Colijn voor zijn ideeën te winnen, wat uiteindelijk tot een hoogoplopend conflict leidde. Parallel hiermee liep, aldus Hendrix, het conflict met Hitler-Duitsland waar plannen bestonden voor de vervaardiging van synthetische benzine. Dit geheel tegen de zin van de oliemagnaat. Daarmee zijn we aangeland bij Deterdings duistere jaren in Duitsland. Daar kocht hij van koningin Wilhelmina het landgoed Dobbin waar hij ging wonen met zijn derde (Duitse) echtgenote. Zijn buurman was Göring. Hendrix vermoedt dat Deterding zo in de gelegenheid werd gesteld om de Britse MI5 te informeren over de ontwikkelingen in Duitsland. Op 4 februari 1939 overleed Deterding tijdens een vakantie in Zwitserland. Daarmee is de lezer aangekomen bij de summiere epiloog, waarin wordt stilgestaan bij Deterdings begrafenis in Dobbin, waarbij ook nazivertegenwoordigers aanwezig waren, alsmede bij diens handelen in de laatste jaren. Het geheel wordt gecomplementeerd met een notenapparaat, overzichten van geraadpleegde archieven en literatuur, een register, alsmede enkele biografische gegevens van belangrijke personen en verscheidene portretfoto's.

Er is veel over deze omstreden ondernemer geschreven maar veel ook niet, zo blijkt uit deze publicatie. Hendrix is er in geslaagd een fraai boek te schrijven over de bankier-financier/producent-handelaar Deterding. Zijn taalgebruik is helder en de aanpak van de complexe verhoudingen in de olie-industrie is duidelijk. Het verhaal is fascinerend en nodigt uit tot

verder lezen. Dit werk laat zich niet gemakkelijk karakteriseren. Het is geen klassieke biografie, want daarvoor komt de lezer te weinig te weten over de persoon Deterding en de drijfveren van diens handelen. De publicatie behoort evenmin tot het genre bedrijfsgeschiedenis, omdat niet de bedrijfsontwikkeling en de bedrijfsresultaten centraal staan. Het is een mengvorm met ruime aandacht voor de internationale politiek. Het eindresultaat is geschikt voor een breed publiek en het heeft dan ook veel aandacht gekregen in de dagbladpers.

Voor historici is het een aanrader vanwege de verzamelde kennis over de ontwikkeling van de olie-industrie voor de Tweede Wereldoorlog. Zwak is echter het laatste hoofdstuk 'Goud, zilver en Hitler-Duitsland'. Daarin heeft de auteur te veel informatie bijeen willen brengen. Dat geldt in het bijzonder voor de geruchtmakende zedenaffaires uit 1936, die in verband worden gebracht met de affaire-Mannheimer. Naderhand bleek Mannheimer zowel de NHM als de Nederlandsche Bank te hebben opgelicht. De mogelijke samenzwering tegen Deterding, die op de hoogte was van de dubieuze handelingen van de frauderende Mannheimer, komt echter onvoldoende uit de verf. Dat geldt eveneens voor Deterdings relaties in Duitsland. Hendrix is er mijns inziens niet in geslaagd onomstotelijk te bewijzen dat Deterdings blazen geheel zuiver was. Dit neemt niet weg, dat deze publicatie een wezenlijke bijdrage levert aan de geschiedenis van de olie-industrie en volop stof levert voor verder onderzoek naar een van Nederlands kleurrijkste ondernemers.

Joke Mooij

S. Dudink, *Deugdzzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland, 1870-1901* (Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1997, 304 blz., f58.-, ISBN90 6861 131 3).

Voor het liberalisme dat in Nederland in 1848 aan de macht kwam, waren ondememersvrijheid en staatsonthouding onaantastbare dogma's. Rond 1870 verloor dit klassieke liberalisme het overwicht. Terwijl de confessionele stromingen in de aanval gingen, roerde zich binnen het liberale kamp een linkse richting, de sociaal-liberalen. Deze stroming bloeide tussen de oprichting van het Comité ter bespreking der sociale quaestie in 1870 en het aftreden van het kabinet-Pierson in 1901. Zij was de voorloopster van de vrijzinnig-democratie en onderscheidde zich van het klassieke liberalisme door haar pleidooien voor een sociologische beschouwing van de wereld en voor staatsinterventie in de maatschappelijke verhoudingen. Dat laatste impliceerde een wettelijke regeling van de arbeidsduur en het arbeidscontract, een verplichte verzekering tegen ongevallen, ziekte of ouderdom en een progressie in de inkomstenbelastingen.

De dissertatie van de politicoloog Stefan Dudink is gewijd aan dit Nederlandse sociaal-liberalisme. De stroming bewandelde een middenweg tussen het Thorbeckiaanse liberalisme en de sociaal-democratie. Net als de socialisten bepleitten de sociaal-liberalen een gelijkwaardige verdeling van inkomen en bezit. Maar zij baseerden die spreiding op verdienste en *niet* op behoefte. Bovendien gaven zij nooit aan de maatschappij de overhand boven het individu. Zij beschouwden het individu als een realiteit van eenzelfde orde en gewicht als de maatschappij.

Het onderstrepen van deze middenpositie brengt Dudink tot de belangrijkste these van zijn proefschrift. Anders dan gebruikelijk is, mag deze constatering niet leiden tot de gedachte dat het sociaal-liberalisme in chronologisch opzicht een tussenstation vormt op het traject tussen liberalisme en socialisme. Zo'n voorstelling wordt door hem afgedaan als *Whig-history*. Zij ontnemt zicht op het eigen karakter van de stroming, dat volgens Dudink ten enenmale vreemd is aan de hedendaagse realiteit. In het tegenwoordige denken spelen redeneringen in termen van eigenbelang immers een centrale rol. Daartegenover was de opvatting over de plaats van